

როზეტა გუგუჯიანი

ეფრატის (ევერატის) თემი – Efeler (ზემო მაჭახელი, თურქეთის რესპუბლიკა)

ედგენება თურქეთელი ქართველი მოღვაწის
ქაზიმ ირემაძის ნათელ ხსოვნას

ეფრატის თემი,¹ ოფიციალური სახელით – **Efeler-i** ზემო მაჭახელში მდებარეობს. ზემო მაჭახელი თურქეთის რესპუბლიკის საზღვრებშია მოქცეული. ეფრატის მოსახლეობა ეთნიკურად მთლიანად ქართველია. ნაშრომი ეყრდნობა არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურას და ავტორისეულ საველე-ეთნოგრაფიულ მასალას.² საიტორიო მასალით, თემს „ევერატი“ ეწოდება, მაგრამ მოსახლეობა ამჟამად „ეფრატს“ წარმოთქვამს.

¹ **ეფრატი**, თურქეთის ადმინისტრაციული მოწყობის მიხედვით, **სოფლად** (ქოი) არის მიჩნეული, მაგრამ, რეალურად, ეფრატი **თემია** და იგი რამდენიმე ცალკეული სოფლისაგან (მაჰალე) შედგება. ეფრატი ამ მხრივ გამოწვევის არ არის. ცნობილია, თურქეთის სახელმწიფოს მიერ სოფლად (ქოი) ჩათვლილი ყოველი ქართული დასახლებული პუნქტი რამდენიმე დამოუკიდებელი სახელის მქონე სოფლისაგან შედგება, ანუ ქოი ქმნის სოფელთა (მაჰალეები) კრებულს. ოფიციალურად ყოველი ასეთი კრებული სოფლად (ქოი) არის გატარებული და ერთი გამგებელი (მუხტარი) ჰყავს. ვფიქრობ, მართებული იქნება, ისტორიული ტაო-კლარჯეთის მხარეებში არსებული ტრადიციული ქართული დასახლებული პუნქტების აღსანიშნავად გამოყენებულ იქნეს ტერმინი **თემი** და არა სოფელი. ამგვარი დასახლებების სტრუქტურა დამახასიათებელია საქართველოს სხვა მთიანი მხარეებისათვისაც, მაგალითად, სვანეთისა და ზემო აჭარის ყოველი თემი რამდენიმე ცალკეული სოფლისაგან შედგება და მათ თემის სახელი აერთიანებთ.

² მთხრობელები ეფრატის თემიდან: **შუქრუ კაია** (ვაცაძე), **ბესიმ შიმშეკი** (სანაძე), **ზექერია ავჯი/კვატალიძე**, **დურალი სარი** (გუნდარიძე); მთხრობელები მინდიეთის თემიდან: **ჰასან შიმშეკი**, **ჰამდი ოზდემირი** (ქათამაძე), **აწ გარდაცვლილი ქაზიმ იიემი** (ირემაძე).

ცნობილია, **ზემო მაჭახელი** 6 თემისაგან შედგება: **Camili (ხერთვისი), Duzenli (ზედვაკე), Efeler (ეფრატი), Kayalar (ქვაბითავი), Maral (მინდიეთი), Ugur (აკრია)**. თითოეულ თემში რამდენიმე სოფელია (მაჰალე) გაერთიანებული. ადმინისტრაციული ცენტრი **ხერთვისშია**, ზემო მაჭახელი ბორჩხის რაიონს და ართვინის ვილაიეთს (რეგიონს) ეკუთვნის. დღეისათვის ზედა მაჭახელში დაახლოებით 500-მდე ოჯახია, მათგან თითქმის ნახევარი ზამთრობითაც რჩება ხეობაში. შენიშნება პენსიაზე გასულ მაჭახელელთა მშობლიურ მხარეში დაბრუნება ქალაქებიდან.

ეფრატის თემი **ეფრატისწყლის** ხეობაში მდებარეობს. ეფრატისწყლის სათავე **„ჩიქუნართა თაშია“**. ასე უწოდებენ დღემდე მთას, რომლითაც 1921 წლამდე (საბჭოთა კავშირსა და თურქეთს შორის საზღვრის გავლებამდე) ჩიქუნეთელები სარგებლობდნენ. ხანგრძლივი დროის გასვლის მუხედვად, ზემო მაჭახელები ტოპონიმს უცვლელად ინახავენ.

ეფრატის თემისაკენ სამანქანო გზა მიემართება ხერთვისიდან.³ ხერთვისის თემიდან, ეფრატისა და მინდიეთის წყლის შეერთების ადგილიდან, გადავივლით ხიდს ეფრატის წყალზე, მარჯვნივ გზა მიდის ზედვაკის თემისაკენ, მარცხნივ კი — ეფრატისა და ქვაბითავისაკენ.

ეფრატის თემში რამდენიმე დიდი და პატარა სოფელია. ეფრატის თემის **დასახლების ტიპი ტრადიციული ქართულია, ზევსპირული**. ვერტიკალურ ზონალობაშია განთავსებული სოფლები და საცხოვრებლები. სოფლები უბნებადაა დაყოფილი. უბნებში, ძირითადად, მოგვარეები, ახლო ნათესავები, განაყრები ცხოვრობენ.

ეფრატის თემის ტერიტორია **ქათამოს დელიდან** მალევე იწყება. *„ქათამო ადვილ ქვია, ეფრატის გზაშია, მაგრამ ხერთვისია. იქით გადახვალ, კაკალურია, ის ეფრატს ეკუთვნის“*.

პირველი დასახლებული ადგილები ეფრატის თემში, ხერთვისის მხრიდან, არის **ზარკაბავლი, ველიანთი, კაკალური და ჭანჭვალევი**. კაკალური ჯერ „მეჭელედ“ არ ითვლება, მაგრამ მზარდი დასახლებული პუნქტია. ეფრატის ცენტრი **ჯამიკარია**, ჯამიკარს სხვა ორი სახელითაც იხსენიებენ: **ნაქილისგარი და სანაკი/სენაკი**, სხვა სოფლები: **ვაციეთი, კიბორეთი, კვატალეთი, სკილენჯეთი, ჩუგათი, ტრედაული, სათლელაი, ბარჯგინავი, ნამზირათი// ნამპირათი, ურწყული, კვესავრი, ზედა ჯამიკარი**.

³ ხერთვისის თემში დიდდელეს (მინდიეთის დელეს) ეფრატის დელე უერთდება და იქმნება მდინარე მაჭახელი.

საინტერესოა სენაკთან//სანაკთან ახლოს მდებარე ერთი ადგილის სახელი – **სანათი//სანათლი – სანათლევი**. ხალხური ეტიმოლოგია ამ ტოპონიმს ეფრატის ეკლესიის კედელთან დაკავშირებულ სინათლეს, უცნაურ ნათებას უკავშირებს: „ერთი **ქალაქი** ყოფილა აქ ზემოთ, ერთიც **სანათლე**, ენ წინ რომ ნახულა ექ ზემოთ სინათლეო, მემრე სანათი იქნაო“. შესაძლოა, ტოპონიმი „სანათი//სანათლე“ სანათლავ ადგილს გულისხმობდეს. ცნობილია, რომ „ქალაქიც“ რეალურად არსებულა და იგი იხსენიება „ტბეთის სულთა მატთანეში“: „თევთისძესა, რომე ქ(ა)ლ(ა)ქს მოკუდა, გ(იორ)გის შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმა)ნ“.⁴ ტოპონიმი შემონახულია ჩვენი დროისთვისაც, „ნაქალაქევის“ ფორმით. გვარი თევთისძე გავრცელებულია ეფრატის მეზობელ ხერთვისის თემში, სოფელ თევთიეთში.

„**ქალაქი**“ ეფრატიდან ლეკობანისაკენ მიმავალ გზაზე არსებობდა და იყო დიდი დასახლებული პუნქტი, მას დღეს „**ნაქალაქევად**“ მოიხსენიებენ. „ნაქალაქევი ფუნდულზეა. ზეითაა. ნაქალაქევი ძველებურიდან დარჩენილი სახელია. ქვაზე ნავალის ადგილი ეტყობა იქ ფუნდულში. აქ ხიდის ქვები სულ იქიდან ჩამოუტანიათ, ასკერი ყოფილა, ხელიდან ხელში გადაუციათ ქვა“.

ეფრატის დასახლების ისტორია გადმოცემაშია მოთხრობილი. გადმოცემა მითოლოგიურ ელემენტებსაც შეიცავს – გამყინვარების შესახებ: „**ძველად ნაქალაქევი** რომ ძეღარან, ნისლი გაჩენილა, სულ გათოვლებულა, თოვლ ღუფფარავს იერები. ამღვარან და ქვემოთ წამოსულან და ერთი პარტია იქიდან ჩამოსულან, მეორე პარტია აქედან ჩამოსულან და ამ ეფრატში დამჯდარან. აქ ხეები რაც ღუფწყვიან მთლად, ის ნაფოტი ბათუმში ჩუუტანია, იქიდანაც ამოსულან, აქ დამჯდარან. დღედიდან ისე გამიგია. **სათლელაი** იქ ყოფილა, იქ გუუთლიან, სათლელაიში. ახლა გზა მიდის იქით, ფუნდულში არის გზა. ახლა მერეთაში უნდა მივდეს გზა. ერთი ფუნდულში არ არის ახლა გზა“.

ეფრატის თემში მრავალი ღელეა: „**ჩუვათის, ტრედაულის და გამზირათის ღელე** ხიდქვეშ იყრება. ხიდის ქვა ფუნდულიდან მუუტანიათ. ეს წყალი ძველად სათლელიდან ჩამოდიოდა“. არის ცოცხობანის წყალი, სამთიწყარო, საჯიწყარო, თეთრი წყარო, შავაწყალაი, ვევეიდი. „პაწამთის ქვემოთ წამალევის ღელეა, ეფრატს და ხერთვისს უერთდება“. „**ხევექლია, დამპალწყაროა**, ცუდი წყალია. აქეთ დამპალწყაროა, იქით ხევექლი“. „ეს წყალი ჭიმკარაიდან წამოსულია, კარჩხალიდან წამოსული **შრატაის წყალი** მაქზე

⁴ ტბეთის სულთა მატთანე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თინა ენუქიძემ. თბ. 1977, გვ. 86.

მოღის. თეორიულად და შრატაის წყალი შეიყრება, ტრედაულის ღელე ხდება. ჩამოღის აქ, აქზე ჩუგათი ღელეს მიეკრება, ჩუგათის ღელეც მუვა **ნაჩადირე-ვიდან, ინოი წმიდაიდან** მუვა, აქზე შეიყრება, ამის მერე **ეფრატის ღელე** ხდება. ზემოდან მოვა – ქვა ტრედაულის ღელე, ამაი – ჩუგათისღელე“. „ღიდი წყალი, საბი გოლები ყოფილამ იქიდან მოვა ეს შრატაი. ბათუმეიდან რომ ჩანს ღიდი ყაიები, თოვლიანი, ის არის ჭიშკარაი.“ „**ნაჩადირავის წყალი ინაიწმი-დაიდან** იწყებს. იმის მერე ლეკობანია, შავშეთის მთა. ბაძვირეთში ჩაზვალ“.

მდინარე ეფრატი იქმნება სანაქის/სენაკის ქვემოთ ხილთან, სადაც ტრედაულის და ჩუგათის ღელეები ერთდება. აქედან მდინარის სახელი ეფრატია და იგი ხერთვისთან უერთდება დიდღელეს, ანუ მინდიეთის ღელეს, რის შემდეგაც იქმნება **მდინარე მაჭახელი**. გზადაგზა ეფრატისწყალსვე უერთდება ზედვაკის თემის „წვიტი ღელეები“ – პატარა ღელეები.

მაჭახლის სოფლებისა და საგვარეულოების შესახებ საყურადღებო მასალა დაცულია გიორგი ყაზბეგის მიერ ტბეთის საკათედრო ტაძარში აღმოჩენილ ხელნაწერში. ამ ხელნაწერს პავლე ინგოროყვა უწოდებს „**სულთა მატთანეს მიჭინიანის ხევისა**“.⁵ პეტრეზურგის არქივში დაცული ქართული ხელნაწერი 1977 წელს ვრცელი კომენტარებითა და საძიებლებითურთ გამოცა თ. ენუქიძემ და „**ტბეთის სულთა მატთანე**“ დაარქვა.⁶ თ. ენუქიძეს, ბუნებრივია, მოყვანილი აქვს გარკვეული არგუმენტები ახალ სახელწოდებასთან დაკავშირებით, მაგრამ ხელნაწერს სახელად, ვფიქრობ, „**მიჭინიანის სულთა მატთანე**“ უფრო მიესადაგებოდა, ვინაიდან, **ხელნაწერის** მიხედვით, **ძირითადად სწორედ მაჭახლის ხეობის მოსახლეობა** ჩანს შემწირველად.

მატთანეში იხსენიება ეფრატიც: „ყ(ოველ)თა ეფრატით შემომწირვ(ე)ლთა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმა)ნ“.⁷

ძირძველ ეფრატელებად მიიჩნევენ **ვაცაძეებს, ჯარდენიძეებსა და კიბორიძეებს**. „**ვაცაძე** – ვაციეთიდანაა, **კიბორიძე** – კიბორეთიდან, **ჯარდენიძე** სულ ენ წინ ნაქალაქებს მჯდარა, **გუნდარიძე/ქონდარიძე** – ახალი მოსულია, **ბუელად ქონდარიძე** იყო, **ქვაბითავიდან** მოსულია“, „**კვატალიძე** კვატალეთიდანაა, **ბუელად** სავეთოდან მოსულან“, არის გვარი **სვანაძე, სვანაიდან, კაკალიძე** – კაკალურიდან და სხვ.

⁵ პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა. ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან. თბ. 1954, გვ. 96.

⁶ ტბეთის სულთა მატთანე.

⁷ ტბეთის სულთა მატთანე, გვ. 82.

მატიანეში რამდენიმეჯერ იხსენიება **ვაცაძეთა** საგვარეულო, ისინიც დღესაც ცხოვრობენ ეფრატის თემის სოფელ ვაციეთში: „ს(უ)ლსა სმადელი-სა **ვაცასძისა** ნიკ(ო)ლ(ო)ზისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან“;⁸ „ს(უ)ლსა ვაცასძისა ი(ოვან)ეს და მისის მეუღლისა მარიამის შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან“.⁹

მრავალჯერ იხსენიებიან **ჯარდენიძეებიც**: „ს(უ)ლსა ჯარდენიძისა ი(ოვან)ესა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან“;¹⁰ „ს(უ)ლსა ჯარდენიძისა ბასილი თერნაეთისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან“;¹¹ „ს(უ)ლსა ჯარდენისძეთა ვაჟთასა ნიკ(ო)ლ(ო)ზისა და გიორგის(ა)სა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან“.¹²

მატიანეში იხსენიება მრავალი **გუნდარისძე**. „ს(უ)ლსა გუნდარისძისა ხუცისა და(ვი)თისა და ს(უ)ლსა მისისა მეუღლისა მარ(ია)მისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან“;¹³ „გუნდარისძეს ხუცეს ესაიას შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან“;¹⁴ ს(უ)ლსა გუნდარისძისა ქუთნასასა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან“.¹⁵

სავარაუდოა, რომ მატიანეში მოხსენიებული **„კაკალისძე“** დღევანდელ **კაკალურში** მცხოვრებ **კაკალიძეთა** წინაპარია: „ს(უ)ლსა კაკალისძისა მიქ(ა)ელ(ი)სა და მი(სი)სა მეუღლ(ი)სა რუსუდანის შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან“.¹⁶

ეფრატელი ჩანს მატიანეში მოხსენიებული **„ივანე სკინეჯეთისა“**,¹⁷ რადგან **სკილენჯეთი** დღეს დასტურდება ეფრატის ერთ-ერთ სოფლად. **სკინეჯეთი** სხვაგანაც იხსენიება: „ს(უ)ლსა სკინეჯეთ წიქარაისა შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმ)ან“.¹⁸

ეფრატელებს აქვთ თავიანთი მთა – „თა“: „ახვალ იქით იალაი – გორგითი, ჩიქუნარეთი და ფუნდული მთაა. ძველად აქედან იარებოდენ, გზა ეტეობა ნავალი“. „ყიშლა არა გვაქეს. მთაზე მივდიოდით. მთის გზაზე გვეი-ართ: საჩაირე, ზელათისთავი, დიდქელი, ლამაზყანა, ლაყვანა, დიდლელე, გოგ-რელი, ნაჩადირევი. „სოფელი ორად რივდება, ამ კუთხესა მარჯვნივ ტრედა-ულია, მარცხნივ კუთხეშია ნამძირათი. ნამძირათიდან აისვლება გორგითში,

⁸ ტბეთის სუღთა მატიანე, გვ. 6.

⁹ ტბეთის სუღთა მატიანე, გვ. 110.

¹⁰ ტბეთის სუღთა მატიანე, გვ. 64.

¹¹ ტბეთის სუღთა მატიანე, გვ. 76.

¹² ტბეთის სუღთა მატიანე, გვ. 78.

¹³ ტბეთის სუღთა მატიანე, გვ. 60.

¹⁴ ტბეთის სუღთა მატიანე, გვ. 62.

¹⁵ ტბეთის სუღთა მატიანე, გვ. 76.

¹⁶ ტბეთის სუღთა მატიანე, გვ. 60.

¹⁷ ტბეთის სუღთა მატიანე, გვ. 88.

¹⁸ ტბეთის სუღთა მატიანე, გვ. 92.

გორგითიდან აისვლება შრატაში, შრატიდან ჭიშკარას გადით, უკან არის ჩიქუნარების თა. ჩიქუნარები, ჩხუტუნარები იარებოდნენ აქ. ჩიქუნარებს თა ეს არი, ჩხუტუნარების თა ლეკობანშია“. 1921 წლიდან საბჭოთა მხარეს დარჩენილი ჩიქუნეთის მოსახლეობისათვის „ჩიქუნართა თა“ მიუწვდომელი გახდა. „ჩიქუნართა თა“, ჩიქუნელებისავე თხოვნით, ზემო მაჭახლელებს აუთვისებიათ: „სამწყარო უძახიან, იქაური სოფლებისა ყოფილა ჩიქუნეთთა, ჩიქუნათლებ წუურთმევთან იმათთვის, ზორით, მუშტით, უურთმევთან, მათი გამხდარა მთა. ჩიქუნარები რომ კელარ ამოუვლიან, შემოუთვლიან, რომ თქვენ ედით, ისვენ იმათ არ ამოუდინენო, ჩურუგაიში გადასულან ჩიქუნეთთაზე აქ ვის რომე ნათესავი ყავდენ. ჩიქუნეთ თაზე ახლა მინდიელიც არი, ხერთვისელიც, ქვაბითაველი არ არის, ზედვაკელიც, ეფრატელიც. ოთხი სოფელი ჩიქუნართაზე იარებიან, ამა მთელი არა, ნახევარ-ნახევარი: მინდიელი 3-4 მოსახლეა, ხერთვისელი 7-8 მოსახლე, ეფრატელი ბევრი არიან, ზედვაკელიც 20 მოსახლე იყო. სულ 80-90 მოსახლე იყო ჩიქუნართაზე, ახლა – თექვსმეტია. გორგითში სახლები იდგა. ჩიქუნარები ენ წინ იარებოდნენ ჩუგათი ღელიდან ჩიქუნეთ თაზე. მეძრე აქ ეფრატიდან დამჯდარი კუთხიდან გზა მიუცემიან, ჭიშკარიდან, იქიდან რომ გზა მიუცემიან, იმათ გორგითას ყიშლაები გუუკეთებიან, დასასვენების, ათ ღლეს, ოც ღლეს იქ დაარჩებოდნენ. ახლაც ჩვენი ხალხი გორგითში არიან, იქ არიან საქონელი ჩამოყვანილი“.

მთისკენ მიმავალი გზის აღწერილობა: „მთისკენ ღელე-ღელე წევდოდით. ორად რიგდება ღელე. იმეკნა ღელიდან წეისვლებოდა გორგითში, იქიდან ჭიშკარიდან ჩიქუნეთ თაზე, ქვედან რიგდება ებრიკას მთიებიდან ართვინში გეისვლება. ამკენიდან – ლეკობანში, ლოდივაკე, ინაწმიდა, ლეკობანი. მთაში ფეხით აქედან 8 საათი გინდოდა, ცხენი თუ გყავ და ჭვიროთ თუ წიკავ და საქონლით, უძფრო გვიან, ერთი ღლეზე ვერ მივდოდით. საქონლით გორგითში დევსვენებდით და ისე წევდოდით. გორგითში სახლები იდგა. ახლაც ჩვენი ხალხი გორგითში არიან, იქ არიან საქონელი ჩამოყვანილი. ათ ღლეს უკან ჩამოიბარგვიან სოფელში. ჭიშკარაი გორგითის თავშია. გორგითში რომ შესვლაძდი ღელე ჩამოა, იმ ღელეს უნდა წაყვე. გორგითის თავში მარცხნივ კუთხეა, თავში, იქ არის“.

ეფრატელები საკმაოდ მოკლე ხანში გადადიოდნენ მინდიეთის თემში ძველი გზით. „აქ ზედანაც გზა წეხვიდოა, აქზე ტყეში გადაჭრიდა, მინდიეთ მივდოდა. იქ ტყეებში რომ შეხვლე, ალაგ-ალაგ არის ის გზები, არ დაკარგულა“.

ეფრატიდან გზა გადადიოდა ბერთაშიც, საიდანაც ისტორიული ნიგალის ხეობაში, ანუ ართვინის მიდამოებში, ადვილად ჩადიოდნენ, გადადიოდნენ მდინარე ჭოროხის მარჯვენა მხარეს არსებულ ქართულ სოფლებში – ებრიკის თემში. „ქვემოთ წყლით ნაფოტი ჩამოსულა, ამით ინახა ეფრათიო. ეფრათიდან გზა იძკენ, ლივანისკენ გადადოდა. ზამთარშიც აქ ქვეიდან არ ჩამოვა ეფრატელი, ზევიდან გადიარს. ისინი ბერთაისკენ მიდიოდნენ. ეფრათი იმ სისხო ღადგენილი იყო, მის თავს ემესიჯებოდა, იმდენი ქალაქობა ჰქონდა. მიწაქვეშეებში, ყენიებ ქვეშეებში რომ ჩანს, იქ დიდი ქალაქი ყოფილა. ქვაბითავე რო რაცხა ზაღზი არი, ისინი ზერთვისიდან ასულან. იაილებიც ერთი აქვთ. ზერთვისიდან აბარგული ყოფილა. ეფრათიც ისე იქნებოდა, ეფრატელი კაცი თუ იძკენ გადავლა უნდა ბერთისკენ, ლივანისკენ. ეფრათი სახელი ჩემი ჭკუით ვამბობ, რომ კერძოდ ყოფილა. ფეხით აგყვებით, ქედზე პლაკიებით გუუკეთებთან გზები, იქიდან თურმანეთ უნდა გადახვიდე, იქიდან სათლელე. ეს გზა ძველადაც ისე ნახმარია. მაჭახელ ამეიარდა მეზავრი, ერთი ღელე მაჭახლიდან ამოხველ, შავშეთისკენ გელეიარ. ეფრატის ღელე კერძოთია, იმას არ გელიარ. იქაური გზა ინაიწმიდანდან ჩავლიეთიდან ბერთას ჩადიოდა. ბერთაიდან არტანუჯ გახდებოდა. იმ კაცის მოსავალი – ქალაქი, შეიძლებოდა, რომ მაჭახელზეც ბევრად წინე ლივანეა. ის კაცი იქიდან ისე იარებოდა. მინდიელმა ლივანე ბელქი არც იცოდა“.

ცნობილია, მაჭახლის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე ხანგრძლივი ისტორიის მქონეა. მაჭახელი ხელსაყრელი გეოგრაფიული პირობების გამო ძველი მსოფლიოს მთავარი საქარაენო-სავაჭრო გზის ერთ მონაკვეთს მოიცავდა და გვიან შუა საუკუნეებშიც შავშეთისაკენ მიმავალი გზა მაჭახელზე გადიოდა, გადმოცემით, ამ მხარის ბოლო თემში – ეფრატში მდებარეობდა ერთ-ერთი საბაჟო პუნქტი.¹⁹

მაჭახლის ხეობა უძველესი დროიდან მოყოლებული და ასევე, მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში აქტიურად მონაწილეობდა საქართველოს პოლიტიკურ და კულტურულ-სამეურნეო ცხოვრებაში. ამ მხარეში უწყვეტად ცხოვრობდა ადგილობრივი მოსახლეობა. რეგიონის თავისებურებები განპირობებული იყო გეოგრაფიული პირობებით.

მაჭახლის ძველი სახელი მიჭიხიანია. მიჭიხიანი ტბეთის ეპარქიაში შედიოდა. „მტბევარის სამწყსო: დახატულას ზედათი ანაკერთს აქეთი სულა შავშეთი მიჭიხიანთ ბატონის კათალიკოზის. იმ ქვეყნის ეპისკოპოსის იასაუ-

¹⁹ ნ. კახიძე. მაჭახლის ხეობა. ბათუმი. 1974, გვ. 7-8.

ლიც ის ყოფილა, აჭარა დანდალოს ზეითი მას ჰქონია, დანდალოს ქვემოთი აჭარა ქუთათელის სამწყსო ყოფილა“.²⁰

ოსმალეთის მიერ საქართველოს ამ ნაწილის დაპყრობის შემდეგ მაჭახელი **ოსმალთა იმპერიის** ფარგლებში მოექცა. მოსახლეობაც თანდათანობით გამუსლიმდა. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალით ცნობილია, რომ მაჭახელები მთელ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ყველაზე გვიან გამაჰმადიანებულან.²¹

1878 წლიდან მაჭახელზე გავრცელდა რუსეთის იმპერიის იურისდიქცია. რუსეთის ანტიქართული პოლიტიკის შედეგად 1879-1882 წლებში ხეობა დატოვა მრავალმა მუჰაჯირად წასულმა ქართველმა. ამ დროს თითქმის განახევრდა მოსახლეობის რაოდენობა. მაჭახელეთა ნაწილი გადასახლდა **ორდუს ვილაიეთში, ნაწილიც მარმარილოს ზღვის რეგიონებში**. მუჰაჯირად წასულთა ერთი ნაწილი რამდენიმე წლის შემდეგ უკანვე დაბრუნებულია და მამაპაპეულ საცხოვრისში აღუდგენია კერა. ნაწილი კი ახალი დასახლებების ადგილებში დარჩენილა, მათ შთამომავლებს დღესაც მჭიდრო ურთიერთობა აქვთ მაჭახელში მცხოვრებ ნათესავებთან.

1921 წლიდან **ზედა მაჭახელი კვლავ თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული**. ამ დროიდან იწყება ბათუმსა და ზედა მაჭახლის ხეობას და მასთან ერთად მთელ შავშეთს, კლარჯეთს, ნიგალის მხარესა და ამიერტაოს შორის არსებული ტრადიციული სოციალური და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების მოშლა და ნოვაციური ყოფითი ელემენტების გაჩენა/დამკვიდრება.

ცნობილია, ზედა მაჭახლის ხეობა ორგანულად იყო დაკავშირებული ქვედა მაჭახელთან. თურქეთის შემადგენლობაში მოქცეულ ისტორიული საქართველოს სხვა ნაწილებთან მას რთული გეოგრაფიული პირობების გამო ზამთრობით გზა ეკეტება. ზედა მაჭახელში სამანქანო გზა ადის მხოლოდ თურქეთის მხრიდან. ქლასკურთან და ბორჩხასთან დამაკავშირებელი ეს გზა პაწამთაზე დიდთოვლობის გამო ხშირად თვეობითაც იკეტება.

საქართველოს გათავისუფლების შემდეგ (1991 წელი) თანდათანობით მომზადდა ნიადაგი და რამდენიმე წლის წინ ზამთრობით ხეობაში ჩაკეტილ ზედა მაჭახელებს, უფლება მიეცათ ქვედა მაჭახელში გადასვლისა და იქიდან სარფის გზით თურქეთისკენ გადაადგილებისა. ამგვარ მგზავრობას თურ-

²⁰ დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიისა და აჭარაში (ატლასითურთ). თარგმნა ა. ტოტოჩავამ. ბათუმი. 1988, გვ. 77.

²¹ ზ. ჭიჭინაძე. ქართველების გამაჰმადიანება. ტფ. 1907.

ქეთის ადმინისტრაციის ნებართვით თურქეთის სპეციალური „სერვისი“ ემსახურება. ორ სახელმწიფოს შორის მზადდება ზედა და ქვედა მაჭახელის დამაკავშირებელი გზის გახსნა. ეს გზა უშუალო საზღვარია საქართველოსთან (ქვედა მაჭახელი, ხელვაჩაურის რაიონის სოფელი ზედა ჩხუტუნეთი).

საქართველოს გათავისუფლება და თურქეთთან საზღვრის გახსნა უდიდესი სიხარულის მომტანი იყო მთელი 60 წლით ერთმანეთისაგან დაშორებული ნათესავებისათვის ზემო და ქვემო მაჭახელში. „*ჩემი დედამთილი საფუტკრეთიდან იყო, სამძღვარი რომ შეიქმნა მისი ყველა იქით დარჩომილა, სულ ტიროდა, ამ რეღეში მოვდოდა, ასე წყალ ამოიღებდა, სძიდა და ჩემ სოფელში ჩეიარე, წყალოო, ასე იტყოდა. ნაფოტ ჩაავდებდა, ფოთლებ, ჩემს სოფელში წაიღე, წყალოო. მეესწრა სამძღვრის გახსნას, ნახა დები, ამბობდა, სირბილით ჩავალ და ვნახავო. მე გვეიყვანე ხოფას და სარფში რომ გვეიყვანე, იტირა, მე ჩემ მიწაზე ფეხი დავადგიო. სამ თვეს იყო იქ. იქ ძმა დახვდა, მაზე პატარაი დები დახვდა. ჭარნალში ცხოვრობენ. ჩემ ტაიამ ახლა ბათუმში ჩეიჩოჩა“.*

ეფრატის თემში მდებარეობდა „**მაჭახლის დედა-ეკლესია**“ წოდებული ტაძარი. ამ ადგილას, ეკლესიის საძირკველზე, ეკლესიისავე ქვებით აგებულია ჯამე. ადგილს **სანაკი/სენაკი** ჰქვია. ამჟამად სახელს წარმოთქვამენ როგორც „**სანაქ“-ი**. შემონახულია სამონასტრო კომპლექსისა და გვირაბების სისტემა. ეფრატის თემში ჩაწერილი გადმოცემით, ეფრატის დედა-ეკლესიაში მოღვაწე უკანასკნელ მღვდელს, რომელსაც **სვიმონ ეფრატელი** რქმევია, ხელისუფლების (ოსმალეთის ხელისუფლება) თანხმობით, **ეფრატის ეკლესიიდან წაუღია ქართული ხელნაწერები და ტბეთში გადაუტანია**. მღვდელი წარმოშობით იმერხევის სოფელ **უსტამისიდან** ყოფილა. მთხრობელთა აზრით, „ტბეთის სულთა მატინე“ ეფრატის ეკლესიიდან არის წაღებული სვიმონ ეფრატელის მიერ: „*ამ ქილისეს ფაფაზი²² რომ წასულა, ოსმანლი ყოფილა აქ, ოსმანლს უთქვია რომ, თქვენ თუ გავუსლიძდებითო, მთელი მიწს მოგცემთო ეფრატში, გადასახლასაც აღარ მისცემთო. ფაფაზსაც უთქვია, რომ მე ვერ გავმუსლიძდებო, მე ხრიტიანად უნდა მოგკვდეთ, ჯერ ერთი ჩემს ხალხს დევკითხვო. მოუკრებია ხალხი, მეო ვერ უნდა გავმუსულმანდეთ, მეო ქილისეში რაც მაქვსო, წიგნები, იმის წაღების ნება მომეცითო. ოსმანლებს ნება მიუციათ. აქედან წასულა ის ფაფაზი ტბებში, ის ყოფილა **სვიმონ ეფრატელი**. ის ყოფილა **უსტამისელი**. აქაური ქითაბები ტბებში ნახულა. ამის*

²² ფაფაზი – მღვდელი.

მერე ჩვენებს ყველგან მიწა ქონებიან, მერმე გუუყიდიან. აქზე იმპირი ლამაზი ქილისე ყოფილა. კანკრიეთ ვუძახდით გაღმეში, იქიდან რომ წამოდგებოდნენო და ქილისეს დეინახავდნენ, კანკალს იწყებდნენ, იმფერი ლამაზი ყოფილა ქილისე, იქ კანკრიეთი²³ იმაზე დაარქვესო.“

„ნაქილისვარის“ ახლოს, ახლანდელ ჯამიკარში//სანაკში//სენაკში მეტად საინტერესო ნანგრევებია შემორჩენილი.²⁴ მოჩანს სხვადასხვა ნაგებობის

²³ კანკრიეთი ხერთვისის თემს ეკუთვნის.

²⁴ საბჭოთა სივრცეში და შემდგომაც მაჭახლის ტრადიციული ყოფის, ხელოსნობის დარგების და სხვ. შესახებ სამეცნიერო შრომები გამოსცა ნოდარ კახიძემ (ნ. კახიძე, მაჭახლის ხეობა). საზღვრის გახსნის შემდეგ ზემო მაჭახელთა (ადგილობრივი და მუჰაჯირთა შთამომავალი) მეტყველების თავისებურებების შესახებ უძვირფასესი ინფორმაცია მკითხველს შუშანა ფუტკარაძემ მიაწოდა (შ. ფუტკარაძე, ჩვენებურების ქართული. ბათუმი, 1993, გვ. 333-370). ზემო მაჭახლის თანამედროვე ყოფისა და კულტურის შესახებ პირველი ინფორმაცია მოგავწოდეს – ირაკლი კოპლატაძემ და ირინე გივიაშვილმა. საქართველოს მოქალაქე მეცნიერთა მხრიდან ისინი პირველნი სტუმრობდნენ ზემო მაჭახელს. 2008 წელს შედგა ქართველ მეცნიერთა ჯგუფის (ნ. შოშიტაშვილი, ნ. ავალიშვილი, რ. გუჯეჯიანი, ტ. ფუტკარაძე, გ. ჭეიშვილი) მცირე ექსპედიცია (აპრილი, ივნისი). გემასპინძლობდა აწ გარდაცვლილი ბატონი ჰალით ოზკეთის (ფუტკარაძის) ოჯახი. ამ ექსპედიციის შედეგები გამოქვეყნდა რამდენიმე სტატიის სახით (რ. გუჯეჯიანი, რ. თოფჩიშვილი, ნ. შოშიტაშვილი, გ. ჭეიშვილი. ეთნოგრაფიული ზედა მაჭახელი (2008 წლის პირველი ნახევრის ექსპედიციის შედეგები) – კრ. „ტბელობა“. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, საქართველოს საპატრიარქო, ტბელ აბუსერისძის სახელობის უნივერსიტეტი. სხალთის ეპარქია. 2008, გვ. 318-322; რ. გუჯეჯიანი, რ. თოფჩიშვილი, ტ. ფუტკარაძე, ნ. შოშიტაშვილი, გ. ჭეიშვილი. ზედა მაჭახელი. ქართველური მემკვიდრეობა. ტ. XII. ქუთაისი, 2008, გვ. 73-87). 2010 წელს ზემო მაჭახელში იმუშავა ბათუმელ ეთნოლოგთა ჯგუფმა (ნ. კახიძე, რ. მაღაყმაძე). გამოქვეყნდა რამდენიმე უაღრესად საინტერესო ნაშრომი (ნ. კახიძე, რ. მაღაყმაძე, მაჭახლის ხეობის დღეა-ეკლესია. „ჩვენი სულიერების ბალაგარი“. III. თბ. 2011, გვ. 48-55; რ. მაღაყმაძე. ზედა მაჭახელი. საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა თამარ მეფის სასწავლო უნივერსიტეტი, შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდი. აჰმედ ოჩქან მეღაშვილის დაბადებიდან 90 წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები „საქართველო და თურქეთი: კულტურულ ურთიერთობათა ისტორია, დღევანდლობა და პერსპექტივები“. თბ. 2012). 2012-2013 წლების განმავლობაში ზემო მაჭახელში შედგა შედარებით ხანგრძლივი ექსპედიციები (ნ. შოშიტაშვილი, რ. გუჯეჯიანი). გამოქვეყნდა სტატიები: რ. გუჯეჯიანი. ვახტანგ მაღაყმაძე (ჰაირი ჰაირიოდლე) – ქართველი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე თურქეთში (1936-2003 წწ.), თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის

კელეები, დავათვალიერეთ რამდენიმე ღარანი. ნანგრევთა დიდი ნაწილი ბა-
ლებისა და ბაღების ქვეშაა მოქცეული. „აქავრობა ყორეთი იყო აშენებული,
ქვით აშენებული, ზეიდანაც მიწა მოყრილი, თავანიც ქვით ქონდა გაკეთებუ-
ლი და წითლად იყო მოხატული. წარწერა არ ქონდა. იქ გაღმა ვაციეთი
ვოქვით, იქ გზა ის ქნა, დუუცკალა დედემ, გზა ზეით იყო და ქვეით ჩე-
იტანა. იქზე მოთხარა, ორი დიდვანი დერგი გამოვდა. ერთი გამოიღეს და კი-
რით შეკრილი, არ გატყდება, კირით შეკრილია. ბევრი ძველია. 15 კაცმა
კატრებზე გააკრეს და ისე მიიტანეს და ახლა არის იქ ძველ სახლში არი.
მორე გატყდა, ვერ ამოიღეს“.

ეფრატის ეკლესიის დანგრევის შემდგომ სამრეკლო კიდეც დიდხანს
მდგარა. ეკლესიის საძირკველი ამჟამადც შეინიშნება. ნანგრევი კედლის ერთი
მოზრდილი ნატეხი სენაკის ქვემოთ, მდინარის პირას დევს ამჟამადაც. „ამ
ქილისეს ქვების ნატეხია ქომოთ. ქილისე დუუტეხიათ ჯამიკარ და აქ გადბუ-
ავდეს“. ნამტვრევი დიდი მოცულობისაა, თლილი ქვები ქვითკირითაა შედუ-
ლაბებული. ის მდინარეში ჩაუგდიათ და მთელი 50 წელი ხიდქვეშ წყალში
დებულა, ამ რამდენიმე წლის წინ კი წყალს გამოურიყავს და ახლა იქვე
ხიდთან ნაპირზეა გადმოტანილი.

ეკლესიის ნაშალი ქვის ნაწილი გამოყენებულია იქვე ეზოში აგებული
მეჩეთის დამხმარე ნაგებობის საძირკველად, რომლის ინტერიერიც ქართული
ტრადიციული დედაბოძითა და ორნამენტებითაა შემკული.

ყურადღებას იმსახურებს ტოპონიმი „სათლელი“. ეთნოგრაფული მასა-
ლა ავლენს ამ ადგილზე ქვის საბადოებისა და ქვისმთლელობის ტრადიციე-
ბის არსებობას.

სენაკის//სანაკის ასასვლელთან კიდეც რამდენიმე ისტორიული მნიშვნე-
ლობის ძეგლია. შემონახულია ულამაზესი **თაღოვანი ხიდი, რომელსაც ყრუ
ხიდს უწოდებენ**, რადგან მდინარის კალაპოტის ცვლილების შემდეგ ხიდის
ქვეშ სიმშრალეა და იქ სამქანო გზა გადის. გზისა და მდინარის მეორე მხა-
რეს კი **ძველი სასაფლაოა**. სასაფლაო სხვადასხვა პერიოდის საფლავებითაა
მოფენილი. არის ერთი ნაწილი, რომელსაც ქრისტიანთა საფლავებად მიიჩ-
ნევენ. ეს საფლავები ქვის მაღალი ყორეებითაა შემოსაზღვრული. ზოგიერთი
ქვა თლილია. „აქავრობა თლათ ზეელია. როგორც კი მუსლიმი გახდენ, სხვა

შრომები. ტ. IV. თბ. 2011, გვ. 364-375; რ. გუჯეჯიანი. მინდიეთის თემი (ზე-
და მაჭახელი, თურქეთის რესპუბლიკა), თსუ საქართველოს ისტორიის ინს-
ტიტუტის შრომები. ტ. VI. თბ. 2012, გვ. 357-371 და სხვ.

საფლავები გააკეთეს, ქვემოთ ეტრაფზე არის მუსულმანის საფლავები“.

გარდა „**ყრუ ხიდისა**“, ეფრატის შემოსასვლელში, ხერთვისიდან მომავალ გზაზე, კიდევ სხვა **თაღოვანი ხიდიცაა** შემონახული. უფრო ქვემოთ კი მდინარე ეფრატზე გადებულია **ხის გადახურული ხიდი**, რომელსაც მოსახლეობა „დაბურვილ ხიდს“ უწოდებს.

ძველი ქართული ხალხური არქიტექტურის ელემენტები წარმოდგენილია სენაკში//სანაკში დანგრეული ეკლესიის ადგილზე აგებული მეჩეთის ინტერიერში, ხეზე კვეთილობის ნიმუშები ქართული ორნამენტებითაა შესრულებული.

ზედა მაჭახელი დღესაც მდიდარია ტყეებით, ხის ძვირფასი სამშენებლო ჯიშებით, თანაც რეგიონი ნაკრძალ ზონადაა გამოცხადებული, იგი იუნესკოს მიერ დაცულ ტერიტორიადაა აღიარებული. ეს კი იცავს ზედა მაჭახლის ტყეებს გავერანებისაგან, ასევე ჰესების მშენებლობისაგან. ჰესების მშენებლობის შეჩერებას ზემო მაჭახლის მთელი მოსახლეობის სერიოზული ბრძოლა დასჭირდა. მათ თავიდან თურქეთის, ხოლო შემდეგ სხვადასხვა საერთაშორისო სასამართლოს მიმართეს რეგიონის ეკოლოგიური წონასწორობის შესანარჩუნებლად.

მოსწავლეები მოკლებულნი არიან თავიანთ სოფლებში განათლების მიღების შესაძლებლობას. მთელ ზედა მაჭახელში არის მხოლოდ ერთი სკოლა-ინტერნატი. იგი მდებარეობს ხერთვისში 8-წლიანი სწავლებით. სკოლის მოსწავლეები ორშაბათიდან პარასკევამდე სკოლა-ინტერნატში ცხოვრობენ, შაბათ-კვირას კი თავ-თავიანთ ოჯახებს უბრუნდებიან. სკოლაში ქართული ენა არ ისწავლება.

მეურნეობის ტრადიციული დარგებიდან ეფრატელები მისდევენ **მიწათმოქმედებას** (ხორბლის კულტურა თითქმის გამოდევნილია სიმინდით) და **მესაქონლეობას** (ჰყავთ მცირე რაოდენობით მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, თხა, ცხვარი). ყანებისა და სათიბების დიდი ნაწილი ბოლო ოცი წლის განმავლობაში დაიფარა თხილის ბუჩქებით, რადგან იგი შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს წრმოადგენს.

შემონახულია **ტერასული მეურნეობის (ოროკები)** ზოგიერთი ნიმუში. ტერასები (ოროკები) ხის ან ქვის მასალითაა ამოშენებული და გამაგრებული. შემონახულია **მაღლარი ვაზის ჯიშებიც** (ჩხავერი). ვაზი მაღალ ხეებზეა აშვებული, ძირითადად, ლეკის ხეზე.

ცოცხალია **ტრადიციული ქართული შრომითი ურთიერთდახმარების ფორმა – ნადი**. მაჭახელეთა ნადი განსაკუთრებით საინტერესო სანახავია,

რადგან ამ მხარეში შემონახულია ქართული მარავალხმინობა და ნადური სიმღერები შრომითი პროცესის განუყრელი ატრიბუტია (**ნადური (ყანური), „ელესა“**). ნადი სცოდნით სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობის პერიოდშიც და მშენებლობის დროსაც.

ეფრატელებს აქვთ ბალ-ბოსტნები. ზედა მაჭახლის ტრადიციული კვებითი სისტემა, ძირითადად, რძის ნაწარმისა და მცენარეულისაგან შედგება. ყოველდღიური საკვებია და, ფაქტობრივად, პურის მაგივრობას წევს მჭადი. შეჭამანდები მრავალფეროვანია: ფხალლობიო, მალახტო, კვახის შორვა, სხვადასხვა სახის მჟავეები. რძისაგან ამზადებენ კარაქს, ნაღებს, მაწონს, რამდენიმე სახის ყველს: ჩეჩილი, ფშენილაი და სხვ.

ეფრატში განვითარებულია მეფუტკრეობა. XIX საუკუნის მონაცემებით, გამორჩეული მეფუტკრეები ცხოვრობდნენ მინდიეთსა და ეფრატში.²⁵ მეფუტკრეობას ბევრი ოჯახი მისდევს ამჟამადაც და უკვე მთელ თურქეთსა და ასევე ევროპაშიც განთქმულია მაჭახლის თაფლი.

ცოცხალია და თანამედროვე სტანდარტებთან შესაბამისობაშია მოყვანილი **ხითხურობის ტრადიცია**. ადგილობრივი ხელოსნები აშენებენ სახლებს, სამეურნეო ნაგებობებს და ამზადებენ ხის ავეჯს (კარადა, კიღობანი, ტახტი, მაგიდა, სკამი...).

უფროს თაობას ახსოვს ტრადიციული სულიერი კულტურის ზოგიერთი ელემენტი, მაგალითად, **ახალი წლის აღნიშვნის წმინდა ქართული წესი**. **ახალ წელს „ჩვენებურ ახალწელს“ უწოდებენ**. ახალ წელს ჩვენებური ე. წ. ძველი სტილით, 14 იანვარს ზეიმობდნენ. სასურველად ითვლებოდა მამრობითი სქესის მეკვლე, რადგან ამბობენ, ქალებს ცუდი ფეხი აქვთო. „ახალწელს დილას ადრე კაცი ჩევდოდა ახორში, საქონელ ჩუუდებდა, კარგ რაღაცეებ ჩუუდებდნენ ემ დილას საჭმელს, ბალახებს. ყოჩ ამეიყვანდნენ სახლში დილაზე, დიდი ყოჩი უნდა ყოფილიყო, კაცმა უნდა ჩავიდეს. ყოჩი უნდა მოიყვანოს. მერე მერე გააგდეს. მეფეხურად კაცს წეიყვანდნენ, ქალს – არა. მე წიმიყანდნენ, კაი ფეხისა ხარო, მე მიხაროდა, ალბათ, კაი ვარო. ხილს მომართმევდნენ, კარგ რაცხებს, შექერი, ვაშლი“. ცნობილია, რომ ხარის ან ცხვრის შეყვანა სახლში და კერიის გარშემო სამჯერ შემოტარება ახალი წლის დილით ახასიათებდათ სვანებსა და თუშებსაც. ასეთივე ტრადიცია არსებობდა პარხლისწყლის ხეობის ქართულ სოფლებშიც.

შემონახულია **გარეგნობის (გარგნობა)** ხალხური დღეობის ფრაგმენტე-

²⁵ ნ. კახიძე. მაჭახლის ხეობა, გვ. 53.

ბი. გარეგნობის დღეს ეფრატელები მაღლა მთებზე აღიოდნენ და დღეობას მართავდნენ. დღეობა აპრილის დასაწყისში აღინიშნებოდა. მთაზე შლიდნენ სუფრას, „სამობდნენ“ (ცეკვავდნენ), მღეროდნენ. ამ დღეს აკრძალული იყო გარედან რამის, თუნდაც ფიჩხის, შემოტანა, გველი შემოჰყვებო. „გარეგნობა ვიცოდით, აქაც არი. აპრილშია. იმ დღეს ჭვირთს არ მევეტანთ გარედან. რამეს, გველი არიან, ის მოვალ და ისე იტყვიან“. ტერმინი **„გარეგნობა/გარგნობა“** თითქმის უცნობია თანამედროვე საზოგადოებისათვის. დღეობა აღდგომის მეორე დღეს აღინიშნებოდა გურიასა და ქვემო იმერეთში, ასევე ქვემო მაჭახელში. **გარეგნობის**, როგორც საეკლესიო კალენდრით არსებული დღესასწაულის, შესახებ საუბრობს **ექვთიმე კოჭლამაზაშვილი**. იგი გამოთქვამს საყურადღებო აზრს, რომ გარეგნობა ნამდვილად ქრისტიანული დღესასწაულია და ძველისძველი წარმოშობა აქვს, რასაც ადასტურებს **იერუსალიმური განჩინება VII საუკუნისა**. მასში აღდგომის მეორე დღის განგება იწყება შემდეგნაირად: „დღესა ორშაბათსა, **გარეგნობასა, პირველსა ზატიკსა**“ – კრებაი წმიდასა ანასტასიას“. ²⁶

ეფრატის თემში დაცულია თამარ მეფესთან დაკავშირებული ლეგენდა-გადმოცემები. ეს გადმოცემები, ძირითადად, ზ. ჭიჭინაძის მიერ XIX საუკუნის მიწურულს დაფიქსირებული ლეგენდების ვარიაციებია, ²⁷ გადმოცემების არსებობას ადასტურებს ი. კოპლატაძე. ²⁸ თამარ მეფის ხსოვნა „ქაალქთან“, ეფრატის „დედა-ეკლესიასთან“ და დარ-ავდართან არის ასოცირებული. ისტორიული მახსოვრობის უმთავრეს ელემენტსაც ეფრატთან თამარ მეფის მჭიდრო კავშირის ხსოვნა ქმნის. ეფრატის ეკლესია წმიდა მეფის სახელთან არის ასოცირებული. თვლიან, რომ „ქაალქში“ სიცოცხლე ჩქეფდა და იქ ყოველ წელს ამობრძანდებოდა თამარ მეფე. ქალაქი დაიქცა მას შემდეგ, რაც იქიდან თამარ მეფე წავიდა. გადმოცემით, მანამ, **„ენ წინ თამარაი კარჩხალის მთაზე, ნაქალაქეში ცხოვრობდა, ამ მხარეში ზამთარი არ სცოდნია, წვედა და ზამთარიც მოვდა, ქალაქიც დეიქა“**.

სხვადასხვა გადმოცემით, თამარ მეფე ზაფხულობით ხშირად სტუმრობდა მაჭახელს. იგი ხან ქვედა მაჭახლიდან (გვარას ციხიდან) ამობრძანდებო-

²⁶ ე. კოჭლამაზაშვილი. რა დღესასწაულია გარეგნობა? ჟურნ.: „ლიტერატურა და ხელოვნება“. №5-6. თბ. 1992.

²⁷ ზ. ჭიჭინაძე. წმ. თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანებში შეკრებილის ცნობებით. აღწერილი და მეოთხეთ გამოცემული ზ. ჭიჭინაძისაგან. ტფ. 1913.

²⁸ ი. კოპლატაძე. თქმულებები თამარ მეფის საფლავის შესახებ ისტორიულ კლარჯეთში. ჟურნ.: „ფიროსმანი“. №5. სტამბოლი. 2008, გვ. 26-29.

და, ხან კი შავშეთიდან გადმოდიოდა კარჩხალის მთის გადმოსასვლელებით. ერთხელაც მაჭახლის კოშკიდან გადმოუხედავს და დაუნახავს სასწაულებრივი ცეცხლი/სხივი **ეფრატის** მთაზე. მეფეს განუღაგებია ჯარისკაცები ექვსი საათის სავალზე და გაუყვანია საიდუმლო მიწისქვეშა გზა ქვედა მაჭახლის ციხიდან ზედა მაჭახლამდე და იმ ღვთისაგან მინიშნებულ ადგილზე **დიდი ეკლესია აუგია, იქვე აუშენებია ციხე-კოშკიც**.²⁹

თამარ მეფესვე უკავშირდება „ქალაქის“ ისტორია: იმერხეული და ზედა მაჭახლური გადმოცემებით, თამარ მეფეს ციხე და სასახლე ჰქონია „ნაქალაქეში“ და სწორედ აქედან დაუნახავს სასწაულებრივად ანთებული ცეცხლი//მოკაშკაშე სხივი ეფრატის ეკლესიასთან. მეფეს ეფრატის ეკლესია მალევე მოუნახულებია, თუმცა მაინცდამაინც არ მოსწონებია და ახალი ეკლესიის აგება უბრძანებია მეზობელ თემში – ჰერეთისში. დაუწყიათ მშენებლობა, მაგრამ მშენებლებს სამუშაო იარაღები დილაობით ადგილზე აღარ ხვდებოდათ, რაც მეფისთვის მოუხსენებიათ. მეფე დაფიქრებულა და უთქვას: თუ ასეა, შეწყვიტეთ ახალი ეკლესიის შენება, ისევ ეფრატის ეკლესია დარჩეს ამ ხეობის მცხოვრებ **ქართველთა დედა ეკლესიად**, თუმცა იგი ღარიბად არის ნაშენი, მაგრამ მე გავამდიდრებ, მე შევმოსავ მას ყოვლის სამკაულებითო.³⁰

ისტორიული მახსოვრობის თვალსაზრისით საინტერესოა ეფრატის ტაძართან დაკავშირებული სხვა ლეგენდაც: „ის სხივი, ეკლესიის აღშენების შემდეგაც ჩნდებოდა ეკლესიის ერთს კედელზე, რომელ კედელიც გაკეთებულ იყო იმ ქვის ალაგას, სადაც პირველად ჩნდებოდა უქრობელი ლამპარი. ეკლესიის დასრულებისა და შემკობის შემდეგ... წყევლა-კრულვა დაუდვიათ, რომ ეს ეკლესია არამც და არამც არავინ დააქციოს, თუ თავისით დაიქცეს ოდესმე, მაშინ ეს კედელი მაინც დარჩეს საშვილიშვილოდ“.³¹

ცხადია, ლეგენდის სიუჟეტით, აქ ცნობილ მითოლოგიურ ფაბულასთან – ღვთიური ცეცხლის თვითჩენასთან გვაქვს საქმე, რაც ამ შემთხვევაში ღვთიური მადლის გარდამოსვლის მაწაფებელია და ერთგვარი მინიშნებაა იმისა, თუ სად უნდა აიგოს ტაძარი. ამგვარი პასაჟები ქრისტიანულ გადმოცემებთან პოვნებს აშკარა პარალელებს და ჩვენთვის, ბუნებრივია, განსაკუთ-

²⁹ ა. ახვლედიანი. თამარ მეფის სახე აჭარულ სიტყვიერებაში. ბათუმი. 1970, გვ. 49.

³⁰ ზ. ჭიჭინაძე. წმ. თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანებში შეკრებილის ცნობებით, გვ. 22.

³¹ ზ. ჭიჭინაძე. წმ. თამარ მეფე ქართველ მაჰმადიანებში შეკრებილის ცნობებით, გვ. 22-23.

რებით მნიშვნელოვანია ასეთი საერთოქართული მენტალური მახასიათებლების არსებობა ზედა მაჭახლის ტრადიციულ ყოფაში.

აღსანიშნავია, რომ ზ. ჭიჭინაძის მიერ ჩაწერილი სიუჟეტები დღესაც ცოცხალია და ეს ლეგენდები გარკვეული სახეცვლილებებით ამჟამადაც ფიქსირდება ზედა მაჭახელში. მათი დღემდე არსებობა ტრადიციული ქართული კულტურის სიცოცხლისუნარიანობის ერთ-ერთი საწყურადღებო გამოვლინებაა.

ეფრატის თემი, ისევე როგორც მთელი ზემო მაჭახელი, საინტერესოა ენობრივად. სასიხარულოა, რომ ბავშვებიც კი ქართულად ლაპარაკობენ და ეს გამოწვევის წარმოადგენს თანამედროვე სიტუაციაში. თურქეთში მოქცეულ ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეთა შორის ამ ეტაპზე მხოლოდ მაჭახელში არ დგას ქართული ენის დაკარგვის მკვეთრი საფრთხე.

ეფრატის მოახლეობაში შემონახულია წლის თვეების სახელები: *„იანვარი, თებერვალი, მარტი, აპრილი, მაისი, ქირეზი, ჩურულაი, მარიობაი, ენკენიაი, ყოჩობაი, წიფობაი, ქრიშობითვე, ასე იტყოდა ნენე“*.

ზემო მაჭახლის მხარე ეთნოგრაფიული კვლევის თვალსაზრისით მრავალმხრივ საინტერესოა. ვლინდება ზოგიერთი ისეთი ეთნოგრაფიული რეალია, მაგალითად ქართული ჩვეულებითი სამართლის ელემენტები, ცოცხალი ქართული მრავალხმიანობა და სხვ., რომლებიც ისტორიული ტაოს, კლარჯეთის, ფოცხოვის, ერუშეთის, იმერხევის, შავშეთის, არტაანის, კოლას მხარეებში უკვე გაქრალა. კვლევა ამ მიმართულებით გრძელდება. საგულისხმოა, რომ ტრადიციული ქართული კულტურის არაერთი სეგმენტი შემონახულია მაჭახლიდან მიგრირებულ, ე. წ. მუჰაჯირთა შთამომავლების კომპაქტურ დასახლებებშიც (მარმარილოს ზღვისა და შავიზღვისპირეთის რეგიონებში).

„ღაბურვილი ხიდი“

ქრისტიანული სასაფლაო

ეკლესიის ნაშთები და არქიტექტურული დეტალები

ქართული ორნამენტები ჯაშეს ინტერიერში

ქვის თაღოვანი ხიდები ეფრატში

ტრადიციული საცხოვრებელი ნაგებობა

Rozeta Gujejiani

**THE EPHRATI COMMUNITY – EFELER (ZEMO (UPPER)
MACHAKHELI, REPUBLIC OF TURKEY)**

Summary

The paper describes the historical-ethnographic picture of Ephrati – one of the communities of Zemo (Upper) Machakheli. The work is based on the field-ethnographic material and the existed scholarly literature. The main characteristics of the traditional and contemporary life of the Ephrati community are revealed. It includes history of Ephrati community, forms of accommodation and settlement, cultural household types, and the legends and family stories.

The preserved monuments (former churches, mosque, medieval stone and wooden bridges, family and agricultural tools, etc.) of the Georgian folk architecture are described.

Several elements of the traditional Georgian spiritual culture are analyzed: celebrations of the New Year and “Gargnoba”.

The description and analysis of modern social-cultural processes of the Ephrati community and Zemo (Upper) Machakheli in common are represented.

The ethnic identity issues of the local Georgian population are emphasized.